

obeležje moderne epohe

tomislav perić

»O KRIZI«

Zbornik, priredio Krzysztof Michalski
Književna zajednica Novog Sada, 1987. god.

Zbornik »O krizi«, koji je priredio Krzysztof Michalski, nastao je kao rezultat drugog kolokvijuma Znanstvenog saveta bečkog »Instituta za znanosti o čoveku« održanog avgusta 1985. u papskoj letnjoj rezidenciji u Castelgandolfo. Ovaj je Institut osnovan krajem 1982. na inicijativu grupe poljskih i nemačkih filozofa, sociologa i istoričara umetnosti koji su već izvesno vreme saradivali, između ostalog i u Interuniverzitetskom centru u Dubrovniku. Ideja kojom su se pri tom rukovodili bila je da se u jednom istraživačkom centru okupe intelektualci različitih struka i orijentacija, poglavito iz evropskog duhovnog prostora, radi znanstvene i duhovne komunikacije te boljeg međusobnog upoznavanja i razumevanja. Zamišljeno je da bi takav oblik okupljanja i zajedničkog rada bio od koristi i intelektualcima kao pojedincima i posebnim znanostima, kao i formiranju uslova za tzv. evropsku »République des lettres«. Na svojem prvom kolokvijumu saradnici Instituta su iz perspektive filozofije, teologije, istorije i prirodnih znanosti raspravljali o temi naslovljenoj sa »Čovek u modernim naukama« (Prevod zbornika sa ove rasprave objavila je takođe Književna zajednica Novog Sada 1986.).

Sadržaj zbornika »o krizi« sačinjavaju prilozi C.F. von Weizsäcker: »O krizi«, R. Thoma: »Križa i katastrofa«, P. Ricoeura: »Da li je križa specifično moderna pojava?«, R. Kosellecka: »Neka pitanja za istoriju pojma »križe«, L. Kolakowskog: »Moderno na beskonačnoj probi«, R. Spaemanna: »Ekološka svest kao simptom krize moderniteta«, J. Tischnera: »Križa mišljenja«, K. Pomiana: »Križa budućnosti«, K. Borchardta: »Promene u mišljenju o ekonomskim krizama«, M. Tardosa: »Ekonomija i opasnost od krize«, J. Bialostockog: »Križe u umetnosti« i E. W. Böckenfördea »Križa u pravnom poretku: vanredno stanje«. Pored kratkog predgovora priređivača K. Michalskog, tu su još i kratki osvrti na obavljani razgovor von Weizsäcker i H. G. Gadamera od kojih je ovaj drugi, po svemu sudeći, ukazao na pravi smisao i domet teorijskog proučavanja moderne krize kao krize modernosti: *docta ignorantia*.

Već letimičnim pregledom oba spomenuta zbornika nadaje se konstatacija da njihova komplementarnost nije samo formalne vrste, data činjenica da su nastala na istom mestu i u okviru rada istog Instituta, nego, pre svega, sadržinske prirode: neposredni predmet razmatranja im je u jednom strogom smislu *zajednički*. Kao što je svaka križa posebno i križa uzeta uopšteno za pravo u biti križa čoveka, tako je čovek, a osobito moderni čovek jer je tu o njemu baš i reč, biće koje se nalazi u krizi, štaviše, biće koje je njome i iznutra određeno. I antropologija prvog i »križologija« (navodnici ovde nisu radi ironizacije nego da istaknu uslovnost pojma) drugog zbornika »bave se« čovekom, s tom perspektivnom distinkcijom da ona prva pita za čoveka (koji je) u krizi, njegov status i izgled, a ova druga posmatra više povesno-socijalno-duhovni kontekst čoveka modernog doba, situaciju koja se oseća, spoznaje i imenuje kao duboka križa.

Pored rečene, njihova se bitna sa-pripadnost pokazuje naročito u shvatanju krize kao strukturnog momenta ljudskog povesnog bivstvovanja u celini, kako individue tako i roda. Ovo je shvatanje, koje više ili manje eksplicitno deli većina autora priloga, Paul Ricoeur, francuski mislilac internacionalnog uvažavanja, potvrdio rečima da »Ostaje da, ma koliko inače bila prolazna, putanja krize nužno odlikuje ljudsko kretanje« (str. 47.). Analizom različitih modela krize koji su u najvećoj upotrebi (medicinski, razvojno-psihološki, filozofsko-istorijski, epistemološki, ekonomski), on je dospao do zaključka da »jezgro krize počiva u sučeljavanju budućnosti sa prošlošću u procesu presonalizacije« (Ibid.), iz čega je jedini izlaz u *angažmanu* ličnosti. Usmeren ka budućnosti, angažman izaziva sukob s inerteošću prošlosti koji mora na neki način da se razreši. Rešenje sukoba znači izlazak iz krize. Nadalje, Ricoeuru se stalo do toga da odnos i vezu između kriznosti i vremenitosti koju je pokazao na nivou razvojnog procesa ličnosti protegne do univerzalnog značenja. U tu svrhu, poslužio se modelom krize R. Kosellecka iz njegove knjige »Vergangene Zukunft: zur Semantik geschichtlicher Zeiten«. Najkraće rečeno, križa nastupa onda kada je odnos između »prostora iskustva« i »horizonta očekivanja«, odnos čija stalna napetost inače učestvuje u oblikovanju istorijske svesti, dospao do prekida. To se pak događa onda kada se opštim atakom na tradiciju, radikalnim odbacivanjem nasleđa, »prostor iskustva« bitno suzi, a »horizont očekivanja« raspline u neobavezujuće utopističke slike i obećanja daleke budućnosti. Otuda i Ricoeurova definicija: »križa je patologija procesa temporalizacije istorije« (str. 49.).

Upravo spomenuti Reinhart Koselleck osvetljava u svojem prilogu etimologiju i istorijat pojma krize. Zbog nezaobilaznosti takvog pristupa za adekvatno razumevanje značenja reči koja je — usled sada već nepodnošljive lakote njenog izgovaranja — počela gubiti na svojoj težini, čitanje zbornika trebalo bi možda otpočeti baš s ovim radom. Grčka reč »krisis« izvedena je iz glagola »krino« koji znači »odvojiti, izabrati, odlučiti, suditi« (str. 55.). Reč »krisis« ciljala je na konačnu, neopozivu odluku. Taj pojam je implicirao zaoštrene alternative, koje više ne dopuštaju nikakvu reviziju: uspeh ili neuspeh, pravo ili nepravo, život ili smrt, najzad, spas ili prokletstvo« (Ibid.). Počev od Novog zaveta, »krisis« i latinski prevod »judicium« zadržavaju u okviru teologije značenje suda. Optičan uglavnom u okviru

ma medicine i teologije, ovaj se pojam na završetku srednjeg veka počinje širiti i u druge sfere života: politiku, psihologiju, ekonomiju, istoriju. Koselleck čak tvrdi da je »pojam »križe« čak doprineo tome da se navedene sfere utemelje kao samostalna nauka« (str. 56.). Naporedo s ovim sukcesivnim širenjem, teče proces izmene nosećeg značenja tog pojma: »Križa« je imala karijeru sličnu »revoluciji« ili »napretku«, a ove dve postaju temporalni pojmovi čije prostorno ili prirodno prethodno značenje iščezava od prosvetiteljstva naovamo, da bi oni postali primarno istorijski pojmovi« (str. 56—57.). I ne samo to, nego najkasnije od francuske revolucije »križa« postaje osnovni istorijski pojam.

Svest o ubrzanom smeni sekvenci povesnog procesa može se sa puno prava uzeti za signum moderne epohe. Ta epoha — obeležena »rastućim pritiskom vremena« — pojavljuje se otuda kao permanentna križa. U obuhvatu kritičkog preispitivanja ustrojstva modernog načina opstojanja sve se više opaža da je u krizi sama modernost moderne. Tako, na primer, Leszek Kolakowski temelje modernog doba, a ujedno i uzroke njegove bolne disharmoničnosti, objedinjuje u jednoj sintagmi: »nestanak tabua« (str. 77.). Za njega je proces tzv. sekularizacije zapadne civilizacije urodio razornim tendencijama učinka kojih smo svakodnevno očevidci. Pod prevlašću prosvetiteljskog zahteva racionaliziranja života, tabui su jedan po jedan uklanjani što je dovelo do kidanja tradicionalnih veza među ljudima. Kolakowski je mišljenja da je bez sistema tabua nemoguće uspostaviti skladnost intersubjektivnih odnosa i zato dozvoljava pretpostavku da »može biti da je bolje verovati u njihovu (tabua — P.T.) vrednost čak i ako nam naoko izgledaju besmisleni, nego dozvoliti da svi nestanu. U onoj meri u kojoj racionalnost i racionalizacija ugrožavaju prisustvo tabua, u istojolikoj meri oni slabe sposobnost civilizacije da preživi« (str. 78.).

Da sistematskom traganje za izvoristom moderne krize nužno dospeva do izvorista modernosti kao takve, potvrđuju takođe Jozef Tischner i Robert Spaemann. Obojica kao temelj moderne identifikuju novovekovnu racionalnost i obojica diagnosticiraju krizu te racionalnosti. Razlike nastaju tek u bližem određivanju karaktera novovekovnog ratia i prirode njegove krize.

Za Spaemanna, nemačkog filozofa, svetsko-povesno se jedinstvo moderne sastoji u »Sistematskom instrumentaliziranju nauke u službi ljudske životne prakse« (str. 81.). Ovaj epohu tvoreći čin imao je dve pretpostavke. Prva se odnosi na povesno specifičan način proizvodnje života, kapitalizam, a druga na uspostavljanje posebnog tipa znanstvenog uma čija je bit sadržana u kalkulativnom predisponiranju svega što postoji. Ovaj tip mišljenja, matematičko-kvantifikujući, postigavši sjajne rezultate u oblasti prirodnih znanosti, vremenom se nametnuo kao uzor i humanističkim. Nakon analize glavnih karakteristika moderne svesti (objektivizam, homogenizovanje iskustva posredstvom eksperimentalnog prepariranja, hipotetički i funkcionalistički način mišljenja, prosvetiteljsko-naturalistički univerzalizam), autor je postavio sebi zadatak da — preko istih karakteristika — pokaže kako se ono što čini osnovu modernosti bliži svom kraju, jer je moderna postala predmet o kojem se razmišlja, ali ona nije više oblik u kojem se o njoj razmišlja. Dakle, o moderni se ne misli više na modernistički način. Tek ovlašnim potezima skicirana panorama raznih idejnih stavova i oblika ponašanja, koja ispunjava završni deo Spaemannovog priloga, trebalo bi da skrene pažnju na radanje drugačijeg odnosa prema etabliiranom poretku. Nazvana ovde ekološkom svesću, ali šire shvaćenom no obično, njihova se celina otuda vidi kao simptom krize modernosti, ali — i to je ono što je još važnije — ujedno i kao potencijalna šansa za njeno nadmašivanje. U tom se smislu veoma značajnom čini Spaemannova napomena da prevladavanje doba neće poprimiti lik spektakularne pobune koja se — sudeći prema dosadašnjim iskustvima — utoliko lakše inkorporira u intenzifikaciju upravo onoga protiv čega je bila uparena.

Za poljskog mislioca Jozefa Tischnera, kako je već nagovešteno, i uzrok krize i izlaz iz nje tiču se paradigme novovekovnog mišljenja. Ako je križa mišljenja onaj dubinski sloj svetske krize, onda napuštanje stanja koje svakim novim tehničkim izumom uvećava pretnju svemu ljudskom pretpostavlja promenjen lik mišljenja. Izvedivosti tog zadatka, smatra autor, ide na ruku svojstvenost mišljenja da može da se rodi iz sopstvenog pepela, njegove *feniksovske* karaktere. Razlikujući dve dimenzije mišljenja: intencionalnu (mišljenje je uvek mišljenje o nečemu) i dijalošku (mišljenje je uvek mišljenje sa nekim), Tischner početke njegove krize nalazi ne toliko u njegovoj intencionalnoj — kako se to uglavnom tvrdi — koliko u dijaloškoj dimenziji, jer, veli on, o tome *kako i o čemu* mislimo najviše utiče *sa kim* mislimo. Taj početak pokazan je na Descartesovom primeru. Kada je Descartes postavio ih potezu tzv. »zlobnog genija«, velikog lažljivca koji se trudi da nas navede u zabludu, mišljenje je dobilo lik borbe protiv nekog, okršaja sa lažljivcem. »Hipoteza »zlobnog genija« izražava skrivenu osnovu novovremenske opšte nauke o prirodi« (str. 108.), a prirodna je znanost osnova novovekovnog racionaliziranja života. Većita borba protiv znak je opšte nesigurnosti. Ono protiv čega se bori jeste priroda, neprijatelj, drugi kao drugačiji itd. Potekla iz egzistencijalne nesigurnosti, zamišljena kao način obezbeđivanja sigurnosti života, borba svakim svojim činom proizvodi novu nesigurnost. Tischner kaže da je sigurnost »nestala kada je drugi čovek postao lažljivac. Jer, u trenutku kada su svi lažljivci, nestaje moje »čisto Ja« i ono takođe postaje sumnjivo zbog laži« (str. 109.). U zalaganju za nov početak, za novo mišljenje, Tischner inspiraciju nalazi takođe kod Descartesa kada on u određenom trenutku odbacuje hipotezu zlog genija, stavljajući umesto nje veru u postojanje istinoljubivog boga. Tek bi pod okriljem takve transcendentalne garancije istinsko razumevanje između ljudi bilo moguće i tek bi tada misliti sa nekim, ali u smislu protiv nekog, bilo pretvoreno u misliti sa nekim, ali u smislu za nekog (str. 110.). Ako se ostavi po strani to da predloženo rešenje sa bogom kao istinoljubcem i pravdoljubcem i ne bi bilo naročito novo, ostaje nejasno zašto bi mišljenje koje se opravdano shvata kao razgovor, da bi to zaista i bilo, moralo biti razgovor sa bogom (Ibid.). Takvo shvatanje, čini se, ne proizilazi nužno iz inate vrednih autorovih zapazanja, od kojih se za promišljenu razradu posebno nudi ideja dijaloške, komunikativne dimenzije mišljenja kao one odlučujuće.

Uzeti zajedno, tekstovi zbornika pokazuju nekoliko osnovnih spoznajnih rezultata:

— Opšte je uverenje da se moderno društvo, naročito evropsko, a u tendenciji i svetsko, nalazi u dubokoj i sveobuhvatnoj krizi.

promišljanje razvoja

milan blagojević

Zoran Roca: »DEMOGRAFSKO-EKOLOŠKI SLOM«, Mit o demografskoj eksploziji i ekološkoj katastrofi, August Cesarec i Institut za zemlje u razvoju, Zagreb, 1987. god.

— Kriza je, može se ustvrditi, strukturalni moment novovekovnog doba, sastavni deo moderne. Štaviše, »naš svet i njegov razvoj su nastali na temelju krize, kao muzika na instrumentu« (Tischner, str. 109.).

— Kriza je takođe razvojni moment modernog doba. Ona može biti generator napretka, i to naročito u ekonomiji, industriji, tehnici i prirodnim znanostima. U ekonomiji kriza najčešće deluje kao efikasan *purgativ*: »Zadatak je kriza, koje se subjektivno doživljavaju apsolutno kao poremećaji, da odstrane disproporcionalnosti i neuspele strukture i da ponovnim stvaranjem izgleda za akumulaciju, podizanjem rentabilnosti kapitala, stvore osnovu za nastavljaj dugoročnog procesa rasta« (Knut Borchardt, str. 141.).

— Kriza ima svoju subjektivnu i svoju objektivnu stranu. Dok je na ovoj drugoj posebno insistirao von Weizsäcker svojom teorijom — oslonjenom na analize strukture znanstvenih revolucija Thomasa Kuhna — o ravni (Ebenen) i krizama odnosno munjevitim osvetljavanjima (fulguratio) kao univerzalnom sledu dešavanja u svemiru, organskoj prirodi i ljudskim kulturama, »eminentno subjektivni karakter krize« (R. Thom, str. 28.) potvrđuje na ovaj ili onaj način većina autora.

— Postoji suštinska veza između kriznosti i vremenitosti. Pored već prikazanih stavova Ricoeura i Kosellecka, naveli bismo još samo gledište Krzysztofa Pomiana. Za njega je savremena kriza u suštini kriza budućnosti, jer čitava naša civilizacija počiva na budućnosti kao jedinom garantu mogućnosti njenog funkcionisanja. Prelaskom metalnog u papirni novac, dogodio se odlučan preokret kojim je prošlost definitivno istisnuta sa povlašćenog horizonta.

— Ocenjena složeno kao potencijalno »najužasnija od svih u dosadašnjoj istoriji čovečanstva« (Weizsäcker, str. 9.), ipak preovladava uverenje da je izlaz iz nje moguć, a to najviše zavisi od načina čovekovog držanja u svetu i prema svetu kao celini.

Sve učestaliji i sve povišeniji glasovi, koji dopiru sa najrazličitijih strana, slivaju se u dramatično upozorenje da razjedajućem dejstvu, potencijalno najrazornijem u povesti čovečanstva, ovovremene krize nije uspeła izmaći gotovo nijedna strana društvenog i individualnog života. Govori se, tako, o krizi ekonomije, politike, morala, umetnosti, međuljudskih odnosa, kapitalizma, socijalizma, nerazvijenih, odnosa Sever—Jug, Istok—Zapad, detanta, ideologija, komuniciranja, jezika, porodice, braka, seksa, obrazovanja, vaspitanja, ove ili one industrije, sporta, demokratije, diktature, poverenja, investicija, sirovina, energije, nafte, dužničko-poverilačkih odnosa ... itd. ...

Da se govor o krizi ne bi pretvorio u krizu govora mora biti govor krize. Govor krize moguć je samo kao trans-znanstveni, takođe: trans-filozofski. U strogoj smislu, nešto kao »krizologija«, krizo-logika, znanost o krizi, nije moguća. Znanost zahvata samo ono što je oformljeno, kriza rasformljuje. Znanost proučava skrutnuto, kriza rasplinjava. Za razliku od metafizičkog, govor krize ni sa čim ne računa unapred (temelj, subjekt, cilj, akcija). On nema pozitivan već samo negativan karakter. Njegov je domen negativno mišljenje, mišljenje koje raskriva skriveno (ideologizirano, metafizicirano, tehnicirano, funkcionalizirano, petrificirano), ali ne otkriva transcendentno, ne objavljuje teleološko. Ono zna da ne zna, docta ignorantia. Više naslućuje nego što utvrđuje. Više zapitkuje nego što odgovara. Ako treba, radije čuti nego da brblja. Cisto logičkom diskursu suprotstavlja hibridni (pojmovi + metafore), imperijalizmu pojma — raštrkan pokret otpora.

Umesto samouverenih spoznaja i uputstava za delovanje, mišljenje kao govor krize može da ponudi jedino horizont razumevanja fenomena. Orijentaciona ideja skiciranja tog horizonta mogla bi da glasi: moderna kriza jeste kriza moderne, tj. same modernosti moderne. Bit i (kvazi) transcendentni a-priori modernog doba jeste robni način proizvodnje života (i smrti). Subjekt robnog načina proizvodnje jeste trojedinstvo Kapitala, Rada i Tehnike. Subjekt je ujedno supstancija. Uslov subjekta/supstancije moderne, građanske epohe jeste proizvodnja života kao permanentne krize. Kriznost života (rascepljenost, disharmoničnost, sukobljenost) nije samo pretpostavka nego i rezultat procesa proizvodnje epohe. Kriza je na taj način položena u samo jezgro moderne, kao što je princip moderne samo jezgro moderne krize.

Ovaj imanentni circulus vitiosus zbiljskog načina proizvodnje života građanske epohe izgleda začaran. Slika sveta koju rečeno kružno kretanje emituje smešta se u večnost. Schein ist Sein. Da bi se uspeło ukloniti fascinantno dejstvo začaranosti, valja pristupiti *nemiru otkravanja*: u mišljenje, u osećanjima, u delovanju. To je jedina šansa da opčinjenost započne bledeti. Ako kriza, izvorno, znači skupa razlučivanje i od-lučivanje, tada se ova reč odnosi kako na čovekov subjektivitet koji je zaoštrenoću okolnosti postojanja izazvan nužno da bira i sudi, da se delatno opredeljuje, tako i na situaciju koja čoveka samog raz-lučuje i njime, na neki način, i od-lučuje. Nije samo čovek taj koji proseca krizu, nego je i kriza ta koja proseca čoveka. Stecište sila iz prošlosti i budućnosti, moderna je kriza kao *naglašeno sada* u biti *zgnusnuto vreme*. Tradicionalni odgovori za prevladavanje krize u smislu centralne, organizovane, disciplinovane i skoncentrisane Velike Akcije više nisu zadovoljavajući. Ne sme se smetnuti s uma programirana *uračunatost* Pobune u mehanizam održanja *status-quo*a etabliranog poretka, štaviše, njena proizvedenost u manipulativne svrhe. Proboj iz začaranog kruga zbog, između ostalog, i toga teško da može da bude *coup de grâce*. Budući da je jedino stvarno prevladavanje krize prevladavanje modernosti moderne u čijoj osnovi ona leži, ono zahteva ne anti-moderno nego post-moderno držanje koje modernost nagrizi iznutra. S one strane i optimizma i pesimizma, koji su objedinjeni u zajedničkoj neodgovornosti prema vremenu, traži se čulna duhovnost i duhovna čulnost (Marx govori o »duhovnim, praktičkim čulima«, u »Ekonomsko-filozofskim rukopisima« iz 1844.), stanovita receptivnost, otvorenost za novo i drugo, odmerenost, odvažnost u smislu sposobnosti vaganja stvari, nova senzibilnost i drugačiji karakter intersubjektivnog komuniciranja i delovanja. Verovatno bi tek takvo držanje i ponašanje, danas u stvarnosti difuzno, fragmentarno, punktualno, kolebljivo, moglo da čini početne impulse onoga što je pogođeno nazvano *pregorevanjem, prebolevanjem epohe* (V. Sutlić). Ma koliko to bilo tiho, sporo i bolno, mogućnost pregorevanja moderne — koja, rasuta, u klicama počinje nicati na različitim tačkama ugroženog sveta — ukazuje se kao jedini način izlaska iz krize koja sve više zadobija izgled stanja koje je Hans Magnus Encensberger neugodno tačno opisao u poemi »Propast Titanika«:

Opominjem ih, vičem, npr. put je pogrešan, moje dame i gospodo, stojte na ivici provalije. A oni se samo umorno smeju i hrabro uzvraćaju: Hvala, takođe.

Koliko je složen naučni poduhvat da se ovlada »opštepoznatim, koje zbog toga što je poznato nije i spoznato« (Hegel), potvrđuje i knjiga našeg teoretičara razvoja Zorana Roca *Demografsko-ekološki slom* u ediciji »Suvremene teme«. Ova inspirativna studija o jednom od najizazovnijih i najviše proučavanih »svetskih« tematskih kompleksa savremenog doba-demografskoj eksploziji, problemima čovekove okoline i siromaštvu tzv. *Trećeg sveta*, ne iscrpljuje se samo u razotkrivanju i interpretaciji latentno nepoznatog u datoj problematici koje je postojeći praksis verifikovao kao opštepoznato, već nastoji dovesti u pitanje vladajući tip inauguracije opštepoznatog i njegove ideološko-mitske manifestacije. »Prihvatio sam taj izazov iz uverenja da treba mijenjati široko uvriježeno pogrešno stanovište o demografsko-ekološkom kompleksu kao ključnom činiocu »začaranog kruga siromaštva« tzv. Trećem svetu. Štaviše, interpretacija ove tematike poprimila je gotovo mitska obilježja: patetiku, iracionalnost likova »više sile« vremensku i prostornu ispremešanost, moralističku poruku, itd. — kaže autor u predgovoru.

U složenost Rocinog poduhvata, koju odlikuje multidisciplinarno traganje za međuzavisnim, istorijski potvrđenim i delujućim endogenim i egzogenim društveno-ekonomskim uslovima onemogućavanja većeg dela čovečanstva da valorizuje prirodne i društvene resurse za vlastiti razvoj, »ugrađen« je ambiciozan metodološki zahtev — eksplorativnost studije. Tako studija ne teži »eksplicaciji detaljnih mjerljivih ili operativnih determinanata na osnovi kojih bi bilo moguće pratiti i usmjeravati međuzavisne odnose izvedu stanovništva, okoline i razvoja u zemljama u razvoju« (39), već, prvenstveno, određivanje stepena i načina povezanosti različitih aspekata tih odnosa. Zapravo, autor nastoji da premosti pozitivističko zasićenje postojećih elaboracija demografskih i ekoloških dimenzija »petrificiranih« stanja nerazvijenosti zemalja u razvoju i to sprovodi težim i neizvesnijim putem.

Naime, Roca ne želi zadobiti legitimnost svog istraživanja radikalizovanom eksplicitnom negacijom pojavnih manifestacija neomaltuzijanske doktrine u formi neakve ekstrapolacije Marksove kritike Maltusa i Leninovih analiza imperijalizma u sadašnjost, već nasuprot tome, superiornost marksističke analize nastoji dokazati tako što monopolizirano-kapitalističko-neomaltuzijansku paradigmu »ugrožene Planete zbog namnoženih siromaha« posmatra u razvojnoin kontinuitetu same paradigme. Jednostranosti neomaltuzijanstva se, prelomljene kroz takvu optiku, povezuju u sistem sa istorijski formiranim »strukturnalnim svojstvom« — neistoričnošću. Ta neistoričnost iskazuje se u ideološkom svodenju razvoja na ekonomski rast, problema okoline na ekološko-tehnološko apoteozu i problema stanovništva na kontrolu rasta. Neomaltuzijanstvo tako »ne zna, ali čini« (Marks), a čitaocima ove studije se otkriva funkcionisanje njegovih redukcija sa stanovišta: nemogućnosti društvenih nosilaca neomaltuzijanstva da shvate teorijsko značenje tih redukcija i moći da se one nametnu, uprkos ideologiziranosti njihovog shvatanja.

Ovakvu unutrašnju samonegaciju »slepe prakse« neomaltuzijanstva Roca konzistentno strukturiira u knjizi. Polazeći od određenja razvoja kao »procesa međusobno povezanih ekonomskih, socijalnih, političkih i drugih promjena, kojima je krajnji cilj stalno poboljšavanje dobrobiti stanovništva« (9), pri čemu su neophodni uslovi ostvarenja tog cilja: potpuna participacija učesnika u razvoju i pravedna distribucija postignutih dobrobiti, autor, preko definisanja »stvaranja bogatstva« (zadovoljenje potreba) i »poboljšavanja kvaliteta međusobnih odnosa« (takvih društveno-ekonomskih odnosa kojima se potrebe usklađuju vremensko-prostorno i sektorski od individualnog do društvenog odnosno od lokalnog do globalnog nivoa), dospeva do najopširnijeg određenja razvoja. To je, dakle, proces kojim Čovek stvara permanentne uslove svog opstanka na Zemlji.

Kategorijalni sistem je razrađen na tri nivoa (u tri dela studije): univerzalnom, naučno-teorijskom i praktičnom.

U prvom delu Roca analizira procese specijalizacije rada i artificijelizacije prirode koji čoveku proširuju ili sužavaju mogućnost ostvarenja razvojnih ciljeva u odnosima sa okolinom čiju izdašnost i receptivnost određuju, u smislu fizičkih granica, prirodnih zakoni. Pri tome je za razvoj, njegovu etiku i smisao podjednako važno stimulativno ili sputavajuće delovanje ekosfere i sociosfere života. Zavisno od karaktera društvenih odnosa, kvantiteta i kvaliteta znanja, nivoa tehnologije, čovek, kao nosilac i cilj razvoja, određuje meru isprepletanosti društvenih dimenzija prirodnih zakonitosti i prirodnih dimenzija društvenih zakona. U tom kontekstu, koji, dakle, nije samo kosmički u smislu apsolutnog važenja zakona prirode po ljudsku egzistenciju, ni samo antropocentričan u Pitagorinom smislu, ispoljava se dihotoman karakter razvijenosti, kao kauzalne zavisnosti odnosa čoveka i okoline na jednom prostoru (u rasponu pozitivno-negativno) i odgovarajućih razvojnih ishoda istog odnosa na drugom prostoru. Razvojna slika sveta emanira tu dihotomiju. Ona ilustruje da je razvijeni deo čovečanstva, usmerivši koncentrisane društvene potencijale na ekonomski rast, presudno izmenio i doveo do krajnjih granica mnogobrojne činioce ekoloških ciklusa ne samo sopstvenog, već planetarnog prostora. U tom procesu i zahvaljujući njemu, prirodna i radom stvorena okolina u nerazvijenim zemljama dovodi se u besperspektivno razvojno stanje i postaje snažna prepreka (u vidu dezertifikacije, deforestacije i dr.) razvoju u uslovima izrazite ekonomske i tehnološke nerazvijenosti. Nesimetričnost valorizovanja razvojne osnove zapravo izražava i temeljno razlikovanje problema polucije okoline bogatstva od okoline siromaštva.

neophodnih prirodnih resursa i ekoloških ciklusa, te na minimizaciji resursa osnove koja bi omogućila razvoj drugim ekonomskim ciklusima i društvima, rada probleme stanovništva (tj. prebrzi rast i relativnu prenaseljenost) na jednom području, a u isto vreme pogoduje optimalnom razvoju stanovništva na drugom prostoru" (105). Ovakvo promišljanje autora navodi na zaključak da treba preispitati preovlađujuće stavove prema kojima je demografska eksplozija (brzi rast uz generiranje mlade starosne strukture) stanovništva zemalja u razvoju presudni činitelj njihovih (a prema projekcijama demo-kretanja u budućnosti) i svetskih katalizirajućih efekata po okolinu zbog „tradicionalne“ nerazvijenosti poljoprivredne proizvodnje, nedovoljne industrijalizacije i „hiperurbanizacije“. Stanovništvo se po Roci mora tretirati kao društvo, te poprimiti i ulogu zavisne varijable, uslovljene spletom endogenih i egzogenih činitelja razvojne (de) subjektivizacije. Ona rezultira u tome da su viškovi hrane istovremeno i glad, da je agrarna prenaseljenost — nezaposlenost, „nedovoljna“ industrijalizacija — industrija „luksuza“ manjine, „hiperurbanizacija“ — urbana beda većine, itd.

Dokumentovano obrazlažući procese integriranja građanskih teorija (ekonomskih, antropoloških, geografskih, psiholoških, i političkih) 50-ih i 60-ih godina u teorijski sistem poistovećivanja razvoja sa modernizacijom, a ove sa ekološkim rastom, industrijalizacijom i urbanizacijom, odnosno njihovim kulturološkim obrascima u razvijenim zemljama, Roca kritikuje aktuelne implikacije tog sistema za tumačenje i prevazilaženje nerazvijenosti zemalja u razvoju. Razvoj se shvata kao linearan, proces koji nužno mora proći kroz pojedine etape i slediti put koji vrijedi za sve zemlje. „Razvojni jaz, tj. razlike između razvijenosti i nerazvijenosti, objašnjava se time što su neke zemlje, a posebno one koje su već doživjele industrijalizaciju, već prošle sve razvojne etape, dok su druge (tj. zemlje u razvoju) tek u prvim fazama ili još nisu ni stupile na prag razvojnih etapa“ (111). Krucijalne slabosti teorije modernizacije Roca sagledava, pozivajući se na opsežnu argumentaciju (Štajner, Pascallon, Stanovnik i dr.), u prenaplašavanju: „kašnjenja“ u razvoju kao nedovoljnog ekonomskog rasta, tvrdokornosti tradicije društava Trećeg sveta kao uzroka porekla i prirode nerazvijenosti i efikasnosti prenošenja obrazaca industrijalizovanih društava. U ovakvim „svojstvima“ teorije modernizacije autor vidi ideološku mistifikaciju produbljivanja neokolonijalne zavisnosti zemalja u razvoju, jer je njena podupiračka uloga za „imitativni“ razvoj i razne oblike pomoći razvijenih zemalja, ustvari predstavljala apologetiku učvršćivanja zemalja u razvoju kao izvoznika jeftinih sirovina, uvoznika skupih gotovih proizvoda i sve većih svetskih dužnika.

Plodan heuristički teorijski okvir objašnjenja turbne razvojne sudbine 3/4 svetskog čovečanstva, pa time i njegovih populacijsko-ekoloških problema, Roca nalazi u teoriji odnosa centra i periferije (ekonomske zavisnosti), koja nerazvijenost (iako ne sasvim koherentno u svim aspektima) tumači kao razvoj nerazvijenosti zavisnih periferija kapitalizma. U indukcivanju eksploatacijske i dominirajuće većina stanovništva zemalja u razvoju od strane centara moći vladajućeg monopolno-kapitalističkog načina proizvodnje u svetskim razmerama (imperijalizma) i reprodukcivanju marginalizacije te većine u unutrašnjim polarizacijama zavisnih društava, temeljni je, istorijski potvrđen ključ „začaranog kruga siromaštva“ zemalja u razvoju. Taj „kredo“ teorije zavisnosti autor aplicira (uz primetnu naklonost stavovima Franka, Amina, Emanuela, Don Santosa i drugih njenih pristalica) u razmatranju istorijskih korena nerazvijenosti eksploatacije i marginalizacije prirodnih i društvenih resursa, savremene nerazvijenosti i transnacionalizacije razvoja. Pri tome, Roca teoriju zavisnog razvoja tretira i kao saznanje delotvoran misaoni horizont prožimajući relevantnih postavki i dometa teorije demografske tranzicije i teorije jedinstva okoline i razvoja.

Tako bi se, smatra autor, fundiranjem i unapređivanjem teorije zavisne tranzicije, otklonila postojeća ograničenja teorije koja potiču od „modernizacijskog“ nasleda i uticaja (zanemarivanje uloge kolonijalno uvezenog smanjenja mortaliteta u izazivanju demografske eksplozije, objašnjavanje predugog trajanja predtranzicione etape prevashodno „tradicionalnim“ reproduktivnim ponašanjem stanovnika zemalja u razvoju), odnosno u celini prevazići „neuvažavanje postojanja i međusobne zavisnosti endogenih i egzogenih faktora razvoja stanovništva zemalja u razvoju, kao dijela svetskog stanovništva i kao subjekta u tokovima razvoja i nerazvoja u svijetu“ (174).

U poslednjem delu studije teorijski je najinteresantnije ukazivanje na klasnu jednostranost kontrole rasta stanovništva i eko-razvoja kao udarnih metoda rešavanja problema stanovništva i okoline u zemljama u razvoju. U tom kontekstu fiksacija na rigidnu populacionu politiku u merama kontrolisanja rađanja zapravo predstavlja futurološku racionalizaciju straha sadašnjosti od destabilizacije vladajućih kapitalo-odnosa. U istom smeru deluju i projekti eko-razvoja, sve zastupljeniji na međunarodnom planu rešavanja problema okoline u zemljama u razvoju (i u invajermentalističkom programu UN—UNEP-u), jer u krajnjoj liniji, okolinski prihvatljiv razvoj svode na „gašenje“ pojedinačnih, najkritičnijih i uglavnom lokalno-regionalnih problema, otvarajući, pri tom, čak i nove prostore zavisnosti u vidu profitonosnog transfera moderne eko-tehnologije.

Protivrecnost ovladavanja razvojnim problemima zemalja u razvoju autor prati i vrednuje u okvirima još dva svetska „trends“. Prvi je globalno simulaciono modelovanje razvojne budućnosti sveta. U tom kontekstu Roca ističe konzervativni karakter modela tipa „Granice rasta“, „Strategije da se preživi“, „Global 2000“ u odnosu na oponentne reakcije koje su izazvali: Latino-američki svetski model i projekte tipa RIO, „Šta sada“, koji upućuju na to „da budućnost svijeta nije moguće promišljati bez korištenja promena u međunarodnoj podjeli rada i ukupnim međunarodnim odnosima koji bi dugoročno omogućili uspostavljanje međusobno stimulativnih odnosa između čovjeka i prirode“ (242).

Drugi trend odstupanja normativnih opredeljenja od razvojne stvarnosti, autor nalazi u maloj ili nikakvoj delotvornosti međunarodnih deklarativnih opredeljenja serije svetskih konferencija iz 70-ih godina posvećenih ovim pitanjima, konstatujući da upozorenja „najnovijih“ svetskih skupova o stanovništvu i okolini (Meksiko i Najrobi) izražavaju sve dramatičniju regresivnost tih odstupanja — produbljivanje jaza u razvijenosti.

Ova konceptijska jasna i dosledna knjiga predstavlja nesumnjivo i u mnogo čemu originalan i dragocen doprinos marksističkom promišljanju razvoja. To se posebno odnosi na koncept okoline, utemeljenje razvojnog pristupa stanovništvu i okolini sa stanovišta autentičnog zadovoljavanja ljudskih potreba i traganja za širim i dubljim gnoseološko-epistemološkim dometima teorija demografske tranzicije i jedinstva okoline i razvoja.

Nameće se, ipak, utisak da bismo dobili misleno bogatiju studiju da se autor vrednosno eksplicitnije odredio prema populacijsko-ekološkom pitanju u kontekstu odnosa socijalizma i samostalnosti razvojnog puta. Takvo bi određenje ne samo relativiziralo predistatistiranost samostalnosti socijalizmom, a zavisnosti kapitalizmom, već bi aktualizovalo alternativu svetskog procesa samoupravljanja kao razvojnog puta zemalja u razvoju.

strukturalna karakteristika modernosti

miroljub radojković

„OBNOVA UTOPIJSKIH ENERGIJA“

Zbornik, priredio Vukašin Pavlović

Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije i Centar za istraživačko, dokumentacionu i izdavačku delatnost PK SSO Jugoslavije 1987. god.

Zbornici radova po pravilu su najteže štivo za prikazivanje, budući da mnoštvo autora može da ima različite polazne pozicije, razlikuje se u dubini analize, po stilu i terminologiji itd. Sve ove teškoće vredelo je savladati da bi se sačinio osvrt na zbornik „Obnova utopijskih energija“, jer je reč o delu vrednom svake pažnje i preporuke širem krugu čitalaca. Nema potrebe da se do u detalje osvrnemo na svih 23 eseja, članaka i diskusij od kojih je knjiga sačinjena. Njenu strukturu dobro pokazuje spisak celina po kojima su prilozima grupisani: Kraj utopije društva rada; sociologija i novi društveni pokreti; ka novim paradigmama — Alternative klasičnoj politici; crveno i zeleno; zeleni izazov; savremeni feminizam i levica; novi pristup miru i partije i pokreti. Dakle, (pred nama je štivo čiji) predmet poznaje svako iole upućen u savremena društvena gibanja, nove tendencije koje su zapljusnule i našu zemlju posredstvom nekih alternativnih akcija i velikih društvenih tema (kao što su nuklearke). Smatramo da će nastavak diskusije o civilnom društvu, služenju vojnom roka, zaštiti prirode, položaju žene itd. učiniti ovu knjigu nezaobilaznom i vrlo široko rasprostranjenim priručnikom bez koga se već danas, a kamo li sutra, politički radnik jednako kao običan građanin neće osećati pravovajano upućenim i informisanim o suštini stvari.

Dodatnu teškoću za rad prikazivača stvarala je činjenica da je priređivač zbornika obezbedio opširan uvod, i pregnantne uvodnike za svaku tematsku celinu. Tako se javila dilema da li bi bilo bolje odustati od samostalnog ocenjivanja i preneti samo izvode iz tekstova — predgovora koji takođe sintetizuju grupe izabranih priloga. No, dužnost je prikazivača da proceni i izbor i argumente za izbor i da se osvrne na celinu knjige, bez obzira na to što će svaki čitalac zbornika „Obnova utopijskih energija“ moći da u skladu sa sopstvenim interesovanjem odabere i pročita (samo) segment koji ga posebno zanima. Time ćemo da kažemo da se zbornik može koristiti i na ovaj način, bez bojazni da je time propušteno nešto bitno ili kontradiktorno u ostalim celinama. One su strogo tematski podeljene i konzistentne, a svaka ponaosob je dovoljna za sticanje opširne, osnovne informacije.

Vukašin Pavlović je u uvodnom eseju otvorio panoramu pitanja i pojava oblika vezanih za savremene društvene pokrete u svetu — istovremeno i kod nas. On smatra da njihova pojava svedoči o skorom kraju procesa odvajanja političke države od civilnog društva, mada pokreti istovremeno služe „... uspostavljanju mesta među njima“ (str. 8). Pojava društvenih (i alternativnih) pokreta širom razvijenog dela sveta za njega je istovremeno strukturalna karakteristika modernosti. Osnovni povod da se pokreti jave nalazi se u sferi osvajanja i zadovoljavanja društvenih potreba, a glavni pravac njihove akcije vodi mimo ili kroz postojeće političke institucije u formi opiranja, dakle sa negativnim predznakom. Dotičući se ciljeva društvenih pokreta Pavlović zapaža da mogu biti progresivni i regresivni, što bi značilo da se mogu javiti i „anti-pokreti“ koji bi ulivali „svežu krv“ klasičnim nosiocima društvenog poretka (državi, političkim partijama, armiji itd.). Budućnost ovih socijalnih aktera vezuje se za ishod strukturalne i globalne krize sveta, do koje je doveo i čije je konture odredio viševjekovni život kapitalizma. Naravno, u onoj meri u kojoj je i socijalizam doprineo otvaranju globalnih, civilizacijskih pitanja i teškoća, i on će morati da se suoči sa pojavom i delovanjem novih društvenih pokreta. Stoga, u završnom delu uvodnog eseja Pavlović korektno tumači strah političkih sistema socijalizma od društvenih pokreta. On smatra da je odbojnost motivisana sa dva razloga: Time što je marksizam prešao iz faze teorije pokreta radničke klase u ideologiju (teoriju) poretka; i, time što se akteri vlasti boje gubitka kontrole nad društvom, jer se društveni pokreti opiru organizaciji, hijerarhiji, manifestnom ponašanju u korist vlasti itd. Za ovaj aspekt uvoda, koji je direktno u vezi sa stvarnim, aktuelnim previlanjima u SFRJ, uputno je podsetiti da je već ranije objavljen i ponuden političkoj i stručnoj javnosti (vidi rad V. Pavlovića u „Studentu“ o samoupravnom socijalizmu i novim društvenim pokretima). Međutim, ono što priređivač nije nakon stvaranja zbornika zapazio, pa tako ni objavio u „pristupnom eseju“ su, po našem mišljenju dve stvari. Prvo nije se osvrnuo na nedosledno tumačenje socijalnog supstrata društvenih pokreta, ili na terminološku razliku (delom moguću zbog činjenica da su prilozima sa raznih jezika i iz pera različitih prevodilaca), zbog čega se uz društveni pokret vezuje mnoštvo odredbi: da je to akcija, akter, organizacija, kolektivitet... Čitalac bi mu bio zahvalan da je uputio na jedno određenje i dao argumente izbora. Drugo, upućujući se već u prognozu budućnosti društvenih pokreta, morao je da oceni i varijantu njihovog, eventualnog, vraćanja u oblik političkih partija. Da podsetimo, to se već dogodilo sa ekološkim pokretom (zeleni) u SR Nemačkoj, o čemu govori nekoliko tekstova kasnije u zborniku.

Prvu tematsku celinu sačinjava u stvari samo esej Jirgena Habermasa „Nova nepreglednost“. Njegova izdvojenost — rang podglavlja — verovatno govori o tome da se prikazivač opredelio da od mnoštva teorijskih fundamenata pristane uz one kojima nudi Habermasa. A ovaj se, prevashodno pita o tome da li savremeni svet ima snage za produženje utopijskog mišljenja i delanja „... odnosno snage da projektuje svoju budućnost“ izvan religioznog horizonta. Konstatujući da je